

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

**МАРЧУК ІГОР. КОМАНДИР УПА–ПІВНІЧ
ДМИТРО КЛЯЧКІВСЬКИЙ–“КЛИМ САВУР”. –
РІВНЕ: ВИДАВЕЦЬ ОЛЕГ ЗЕНЬ, 2009. – 168 с.**

На фоні таких знакових для історії українського повстанського руху середини ХХ ст. фігур, як Степан Бандера, Роман Шухевич та ін., добре ім'я командира УПА на Волині та Поліссі Дмитра Семеновича Клячківського (1911–1945) дещо “губиться”. Пересічному читачеві воно маловідоме. Рівненський історик Ігор Марчук, прагнучи змінити ситуацію, кілька років тому видав серію статей про Клячківського, більше знаного в УПА за псевдонімами “Клим Савур”, “Панас Мосур” і “Охрім”¹. І ось нещодавно з'явився логічний підсумок багаторічних студій ученого. Вийшла друком перша наукова монографія, де на основі широкого кола незначних документів реконструйовано біографію повстанця з акцентом на його військово-політичній діяльності. Особливо детально розглядається “місія” Клячківського у період другої половини 1943 р. – початку 1945 р., коли він очолював волинську та поліську УПА.

Час від народження Дмитра Клячківського до закінчення “першого періоду” перебування в ОУН (1941), тобто 1920-ті – початок 1940-х рр. простежено в першому, вступному розділі книги. Виокремлено найважливіші події цього відтинку: навчання у Станіславівській гімназії, торговельні курси у Львові, служба в польській армії, вступ до ОУН, продаж різного краму в магазинчику в м. Збараж, членство в тамтешньому осередку спортивного товариства “Сокіл-Батько”, керування юнацтвом Станіславівського обласного проводу ОУН (с. 5–6, 9). Не претендуючи на лаври присутнього дослідника “вступної” частини біографії Клячківського, історик дуже деталізує період 1940 – першої половини 1941 рр. Зокрема, рясно цитується архівна кримінальна справа “Процес 59-и членів ОУН”, де йдеться про перебування революціонера під слідством і суд над ним.

У даній частині книги історик мав би сповна використати дослідницький інструментарій, зокрема реалізувати можливості порівняльного аналізу.

---

¹ *Марчук І.* Останній бій “Клима Савура” (фрагмент з історичної розвідки) // *Визвольний шлях.* – 2003. – № 3. – С. 34–39; *його ж.* Останній бій “Клима Савура” // *Волинь (Рівне).* – 2005. – № 5. – 4 лютого; <http://www.volyn.rivne.com/2005/2/710-11.html>; *його ж.* Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський — “Клим Савур” // *Визвольний шлях.* – 2005. – № 2. – С. 88–105.

Втім, переважає описовий метод. Також добре було б перший розділ більше “наситити” інформацією про батьків Дмитра Клячківського, його родину. Не досліджене належно і середовище, яке оточувало майбутнього повстанця, обставини формування характеру. Не слід обходити і подробиці особистого життя осіб з таким значним внеском у історію.

Яка чудова аналогія напрошується між батьками Д. Клячківського і С. Бандери! І Семен, і Андрій перебували в лавах Українських Січових Стрільців. (Отже, прагнення до визволення України в родинах Бандер і Клячківських було “в крові”). Крім того, обоє стали жертвами пошесті тифу: перший від нього помер у 1919 р., другому того саме року вдалося видужати.

Характер героя книжки Марчука формувався без батька. Його матір (дівооче прізвище – Кінах) довгий час виховувала сина сама. У цьому контексті викликає зацікавлення доля рідних сестер Дмитра Клячківського – Лесі та Софії. Автор констатує, що у 1920-х рр. вони виїхали на заробітки до Канади (с. 5). На нашу думку, цей сюжет заслуговує на деталізацію. Тим більше, що є така інформація з радянських джерел: одна із сестер Клячківського була заміжня за Лохмицьким Паньком, але в 1939 р. його покинула і виїхала до Америки². Виїжджали за кордон й інші родичі та близькі знайомі майбутнього командира УПА. Наприклад, Іван – син тітки Клячківського Марії Прашко – по закінченні теологічного факультету Львівського університету за протекцією графа Шептицького виїхав до Рима³. Збаразький друг Клячківського Пражковський (студент теології) виїхав до Америки.

Нам здалося, що подана автором візія “Клима Савура” як людини з усіма її недоліками та перевагами є трохи ідилічною. У книжці годі шукати критику вчинків чи недоліків. Характер, темперамент та інші особисті якості Клячківського виписані І. Марчуком доволі схематично. Він часто-густо цитує гречні оцінки соратниками повстанця його персони, наприклад панегірики Р. Волошина (с. 19), але не робить їхнього комплексного аналізу. В ідеалі, можна було б узагальнити відомості із численних спогадів членів ОУН і УПА, свідків їхньої боротьби про “Клима Савура” в окремому розділі. Деякі з характеристик, які збереглися, свідчать про неоднозначність натури повстанця. Так, зв’язковий УПА Василь Бакшин (“Дунай”) у 1943 р., наприклад, помічав за ним надмірну рухливість, “знервованість, що відчувалася в його рухах”⁴. Клячківський був упертою людиною, націоналістом-фанатиком, сином своєї епохи. Попри успіхи у польській гімназії (“визначний учень, просто геній”), його звідти виключали за “націоналістичну діяльність”. У 1938 р. у Збаражі “принципово не бажав розмовляти польською мовою”, хоча тоді вона була державною⁵.

З архівів Галузевого державного архіву Служби безпеки України можна дізнатися, до кого Клячківський в юнацькі роки був небайдужий. Під час

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 197.

³ Там само. – Т. 1. – Арк. 33.

⁴ Руцький М. Голгофа. – Рівне, 1996. – С. 87.

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 5.

перебування до 1938 р. у Збаражі Д. Клячківський упадав за Марією Олексіївною Бохінською, мешканкою вул. Лесі Українки. Вона “проводила з ним час”⁶, – стверджувала рідна сестра Марії Надія. Остання також зазначила, що “веселий, життєрадісний, енергійний” Д. Клячківський в роки німецької окупації намагався заприятелювати з Іриною Бучинською, котра працювала в ланткомісаріаті Збаража. Очевидно, що кохання революціонера до цих жінок виявилось не взаємним. Марія Бохінська вийшла заміж за якогось Костецького і переїхала працювати вчителькою у с. Токи Новосільського р-ну. Ірина Бучинська виїхала до Самбора і там також одружилася⁷. Зате Дмитро Клячківський знайшов собі пару у Львові. Він “має дружину і дитину”, свідчив на допиті житель м. Збаража Волошинський 17 серпня 1944 р. Якщо все вищевикладене не вигадка працівників чи агентів НКВС, то Дмитрові Клячківському пощастило тільки з третім коханням, як і Степанові Бандері з Ярославою Опарівською (нерозділеність його почуттів до “попередниць” – Юлії Якимович і Ганни Чемеринської – уже хрестоматійний, але не доведений документально факт).

Добре розкривши в першому розділі період від затримання до засудження Дмитра Клячківського радянською владою (жовтень 1940 – січень 1941 рр.), Ігор Марчук залишив “у тіні” спроби повстанця оскаржити рішення суду. Уже засуджений до розстрілу, він за допомогою адвоката Куриленка 25 січня 1941 р. подавав касаційну скаргу на рішення Львівського облсуду, ухвалене тижнем раніше. Революціонер наголосив, що до ОУН ніколи не належав⁸. Також від імені Клячківського адвокат надіслав до Президії Верховної Ради УРСР прохання замінити розстріл на іншу міру покарання. Підопічний Куриленка аргументував своє прохання лаконічно: “Я ще молодий”. На жаль, точну дату цього документа встановити не вдалося⁹. Останнє прохання виявилось результативним. Як читаємо в рецензованій книзі, вищу міру покарання було замінено на 10 років ув’язнення (с. 133).

У другому розділі книги аналізуються свідчення про перебування Дмитра Клячківського на посаді керівника Крайового проводу ОУН(б) на Волині та Поліссі у 1942 р. Виходить, Клячківський очолив провід випадково: роком раніше його попередник Володимир Робітницький помер, “виснажений працею, підпіллям, боротьбою” (с. 15) у Львові, а його заступника – Ростислава Волошина – заарештували німці. Відколи саме волинське підпілля отримало нового керівника, І. Марчук переконливо встановити не зміг. Припускаючи, що повстанець очолив Крайовий провід ОУН(б) на Волині та Поліссі на початку 1942 р., автор книги оперує лише спогадами та протоколами допитів сучасників (с. 16). Але як було насправді? З одного боку, знаємо, що повстанець утік з радянської Бердичівської в’язниці влітку 1941 р. З іншого, перший завірений Клячківським-“Охрімом” документ, який зберігся

⁶ Там само. – Т. 1. – Арк. 79.

⁷ Там само. – Арк. 88.

⁸ Там само. – Т. 2. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Арк. 7.

в українських архівах, датується аж 13 листопада 1942 р.¹⁰. Що робив і де був Клячківський у міжчассі? Цікаві ще такі дві деталі, які залишилися за рамками рецензованої праці. Упродовж певного часу за німецької окупації “Савур” міг працювати інспектором молочарської централі у Луцьку (нею керував кооператор з Воротньогова Сергій Наїдко)¹¹, тобто намагався не втрачати свої професійні навички. Якщо вірити радянському доносу за 1943 р., то “Клим Савур” узагалі прибув на Волинь з Галичини, де закінчив “спеціальні військові курси”¹². Таким чином, потрібно визнати: значною мірою 1942 р. залишається “білою плямою” не лише в біографії Дмитра Клячківського, а й в історії ОУН(б) загалом.

Що відрадно, у третьому розділі “Початки УПА та переговори з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем” не порушується проблема створення цієї армії як такої. На документальній основі Ігор Марчук вже вкотре просто констатує давно очевидний факт: армія сформувалася навесні 1943 р. на Волині (с. 34). Як доказ, автор подає розгорнутий перелік перших військових відділів ОУН(б) на початку 1943 р. (с. 41). Щороку, коли настає жовтень, деякі історики знову нагадують про одномоментне створення Української Повстанської Армії 14 жовтня 1942 р. Скільки вже списів полаmano навколо цієї проблеми! На нашу думку, найкращою антитезою цього твердження є таке місце у наказі Дмитра Клячківського для підлеглих членів УПА і запілля на Волині та Поліссі від 24 січня 1944 р.: “Рік збройної боротьби проти німецького і московського займанця уже за нами. ... Другий рік боротьби зістрінемо повні віри і надії”¹³. Ту ж думку обстоював Роман Шухевич. 1 січня 1945 р. він так почав своє святкове звернення до командирів і бійців УПА з нагоди Новорічних свят: “За нами 1944 рік – другий рік славного існування УПАрмії”¹⁴. Якщо 1944 р. був “другим”, то 1943 р. – рік її формування, чи не так?

Оперуючи маловідомими документами, у третьому розділі автор справедливо відзначає першість отамана “Тараса Бульби” у спробах налагодити військову співпрацю з ОУН(б) на Волині. Такі переговори розпочалися в грудні 1942 р. і тривали до квітня 1943 р. (с. 46, 49). Не викликає сумніву й те, що бандерівська УПА на чолі з Дмитром Клячківським була створена у квітні–травні 1943 р. (с. 50–51). Як відомо, тоді ОУН(б) на Волині припинила переговори з представниками інших напрямків українського самостійницького руху і “запозичила” абревіатуру УПА в “бульбівців”.

Четвертий розділ має назву “Літо – осінь 1943-го: війна на три фронти”. Там конкретизується, яку саме структуру УПА (поділ на курені, сотні, чоти)

¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 11–14.

¹¹ Семенюк С. Неопубліковані спогади. – С. 22.

¹² ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 12.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк та ін.; співгол. ред. ради П. Сохань та ін. – С. 44–45.

¹⁴ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Заг. ред. В. Сергійчука; ред. С. Богунов та ін. – К., 2007. – Т. 1. – С. 397.

та його запліля своїм липневим наказом запровадив “Клим Савур”. Також йдеться про відвідини ним нарад керівного повстанського активу на Сарненщині та Степанщині (Рівненська обл.) у серпні – вересні 1943 р. (с. 80). Згадано також і візит Клячківського на Конференцію поневолених народів Європи і Азії, яка відбулася 21–22 листопада 1943 р. в с. Будераж Здолбунівського р-ну (с. 87). Не варто забувати, що на той момент “Клим Савур” занедужав. Як зазначала референтка Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ “Медуна”, у жовтні командир був “серйозно хворий”¹⁵. І справді, “Клим Савур” раніше хворів на сухоти, свідчив 14.02.1945 р. політичний керівник з’єднання “Холодний Яр” УПА–Південь Кучерук Григорій Лук’янович¹⁶. Лікар “Бурлай”-“Омелько”, уродженець Володимиро-Волинського р-ну, навесні 1944 р. перебував з “Климом Савуром” у м. Холмі. Мабуть, саме тому, за словами очільника групи “Турів” Ю. Стельмашука, Клячківський ніколи не переховувався у криївках¹⁷ (с. 136).

У четвертій частині книги доволі слабо проаналізовані документи, завірені головним командиром УПА на ПЗУЗ Д. Клячківським, а саме його накази. Хоча зверхник згадується досить часто, незрозумілим виглядає ступінь його впливу на армію. Варто було б рельєфніше вималювати портрет начальника штабу армії “Клима Савура” – колишнього полковника армії УНР Леоніда Ступницького — “Гончаренка”. Лаконічна інформація про останнього є, але чомусь не в четвертому, а у п’ятому розділі книги (с. 91–92).

Ігор Марчук влучно розвінчує думку деяких сучасних польських дослідників щодо існування “конкретного наказу” Дмитра Клячківського про одномоментне знищення поляків на Волині (с. 70). Особливо дісталось за такі інсинуації В. Філяру. Здійснивши текстологічний аналіз листа керівника військової округи “Турів” Ю. Стельмашука до члена проводу ОУН(б) М. Лебедя від 24.06.1943 р., автор майстерно підловив поляка на фальсифікації (с. 70–71). Нагадаємо, що в цьому епістолярії згадувався сумнозвісний наказ “Клима Савура” про винищення поляків. Останнім часом низка істориків постійно згадує цей документ, а виявити та опублікувати чомусь не може.

Дві цікаві авторські таблиці – неповний перелік старшин та вояків легіонів “Нахтігаль” та “Роланд”, які брали участь у створенні УПА на Волині та Поліссі (с. 60–61), неповний список старшин армії УНР, які брали участь у створенні УПА (с. 61–62) – більше доречні у третьому, аніж у четвертому розділі.

Діяльність Д. Клячківського — “Охріма” від листопада 1943 р. до червня 1944 р. простежена в розділі 5. Мабуть, цей період став для нього та армії вирішальним. На Волинь наприкінці 1943 р. “накотився” радянсько-німецький фронт. Відтак, абсолютно не співмірна з УПА потуга Червоної Армії (далі – ЧА) примусила українських повстанців якимось пристосовуватися до ситуації. На рубежі 1943 і 1944 рр. упівці вирушили назустріч ворогам, у радянські тили, щоб там з новою силою розпочати збройну боротьбу. На жаль, автор

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 251.

¹⁶ Там само. – Т. 2. – Арк. 52.

¹⁷ Там само. – Арк. 94–95.

рецензованої книжки недооцінив такий тактичний прийом повстанців і відвів розповіді про нього обмаль місця (с. 99–100).

Під час переходу фронту командування зіткнулося з багатьма проблемами. До місць призначення дісталися не всі. Частина повстанців потрапила у вороже оточення, дехто дезертирував чи заблукав. Були і додаткові причини послаблення УПА. По-перше, армія переживала реформу: на рубежі 1943 і 1944 рр. вона розділилася на УПА–Північ, УПА–Південь і УПА–Захід. По-друге, вже із січня армію почали активно “роз’їдати” зсередини радянські агенти¹⁸. Служба безпеки, своєю чергою, затіяла системні “чистки” з розстрілами підозрюваних. По-третє, поширилася епідемія тифу¹⁹. По-четверте, радянські прибульці на Волині та Поліссі розпочали масштабні мобілізації до ЧА. По-п’яте, організовуються кампанії “явок з повинною”. По-шосте, на боездатність війська негативно вплинула незвично холодна весна зі снігом. За даними командира загону “Котловина” групи УПА “Заграва” С. Ковалю, “сильні морози і сніг” стояли навіть на початку квітня 1944 р.²⁰

Зовсім не дивує те, що Марчук ставить під сумнів німецькі підрахунки чисельності УПА на Волині та Поліссі. Справді, Клячківському не могло на рубежі 1943–1944 рр. підпорядковуватися від 20 до 30 тис. чол. (с. 91). Як свідчать нещодавно виявлені нами документи, якщо до переходу радянсько-німецького фронту в чотирьох групах УПА, підпорядкованих Д. Клячківському, нараховувалося 5960 чол., то після просування фронту на захід і відокремлення групи “Богун” – всього 3840 чол.²¹. У першій половині 1944 р. чисельність усіх трьох груп УПА–Північ зменшилася. Якщо 1 січня у групі “Турів” було 3048 повстанців, то 15 серпня стало 1270, група “Заграва” за цей час “схудла” на 50%²², а група “Тютюнник” навесні нараховувала до 1 тис. чол.²³.

Автор рецензованого видання не обійшов увагою контакти між УПА–Північ, з одного боку, і угорськими та німецькими чинниками – з іншого. Що дуже актуально, у п’ятому розділі розвінчується міф радянської пропаганди про започаткування у квітні 1944 р. систематичного співробітництва упів-

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 574.

¹⁹ Ось лише три цитати з документів про часті захворювання на тиф у березні–травні 1944 р. “В зв’язку з епідемією тифу під час постоїв на квартирах забороняю: лягати, сидати чи доторкуватися до домовласника річей як подушки, простині і інш[е]. Спати виключно на соломі” (ЩДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 12). “Друже командир. Що я маю робити із форими? Тепер зафоріло пару друзів на тиф. Дуже сильну таку горячку мають, що аж з горячки говорять і нічого не їдять. Що маю з ними робити – чи відставляти їх на футір, чи держати біля себе? Двох сильно було форих, то я відставив на футір” (там само. – Спр. 83. – Арк. 4). “Лікар Максим захворів на тиф, а також очутились рани, які він мав ще з полону. Я його залишив на півдні на організаційній сітці, не маючи з ним зв’язки” (там само. – Арк. 127).

²⁰ Там само. – Арк. 33.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 55: 1953 р. – Спр. 7. – Арк. 158.

²² Кендій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. – К., 2008. – Т. 2. – С. 233, 237.

²³ Там само. – С. 234–235.

ців з вермахтом (Клим Дмитрук й інші радянські пропагандисти свого часу твердили, що Клячківський — “Охрім” 2 квітня запропонував німцям через абверкоманду армійської групи “Північна Україна” спільно боротися з Червоною армією, обіцяючи в обмін на допомогу зброєю подавати розвідувальну інформацію). Майже не ставлячи під сумнів текст цього звернення, дослідник цитує маловідому відповідь офіцера німецької розвідки від 4 квітня, який назвав пропозиції “Охріма” “нахабними вимогами” (с. 108). Крім того, Ігор Марчук наводить приклади інших аналогічних контактів різнополюсних військово-політичних сил Другої світової війни (поза сумнівом, тактичних, а не стратегічних), зокрема між радянським загоном Д. Медведєва і “бульбівцями” (осінь 1942 р.), а також згадує, як радянські органи державної безпеки через своїх представників С. Каріна-Даниленка і А. Хорошуна намагалися порозумітися з високопоставленими керівниками ОУН(б) і УПА Д. Маївським і Я. Бусолом (березень 1945 р.)²⁴. У “творчій спадщині” радянських чекістів можна надібати і таке сумнівне твердження: Клячківський Дмитро у с. Деражне (на північ від Клевани, Рівненська обл.) у 1944 р. підписав від імені ОУН угоду з полковником військ СС Шифельдом про спільну боротьбу проти радянських партизанів і ЧА²⁵. На жаль, вони не обтяжували себе наведенням посилань на відповідні архівні джерела, тому зрозуміло, чому в рецензованій книзі це питання не розглядається.

Шостий розділ книги не так стосується постаті Дмитра Клячківського, як розповідає про його ініціативи з реорганізації УПА–Північ і підпілля у другій половині 1944 р. (с. 111–130). Виявляється, командир “зустрів у штирки” ідею створення Народно-визвольної революційної організації. З його ініціативи в листопаді реформується підпільна мережа ОУН(б) на Волині та Поліссі. Наприкінці року Клячківський навіть виношував ідею щодо заміни неповоротких військових загонів УПА–Північ на ВОП-и та боївки (с. 123). На с. 125 дослідник описує емоційні розмови “Клима Савура” з командиром ВО “Тютюнник” Федором Воробцем (“Верещакою”) восени 1944 р. “Клим Савур” звинуватив свого візаві у воєнних невдачах. Складається враження, що він безкомпромісно став на бік “есбістів”, наказавши вести нещадну боротьбу з радянськими агентами усередині УПА (с. 125).

На наш погляд, у даному разі слід було б згадати і про випадки помилування головним командиром УПА на ПЗУЗ деяких своїх соратників, запідозрених в організаційній зраді. У 1943 р. Клячківський врятував від смерті організаційно-мобілізаційного референта ВО “Заграва” Павла Трофимчука²⁶,

²⁴ Див. блискучу статтю з цієї тематики: *Росов О.* Советская Украина и подполье ОУН: мир был возможен // Еженедельник “2000”. – 2008. – № 51. – 19–25 декабря; <http://www.2000.net.ua>.

²⁵ Со щитом и мечом: Очерки и статьи. – Львов, 1988. – С. 123.

²⁶ З 5 грудня 1945 р. став одним з “далеківців” – на знак протесту проти внутрішньоорганізаційних “чисток” від ворожої агентури входив (як організаційний референт) до самопроголошеного проводу Північно-східного краю “Одеса” ОУН(б) під кер. С. Янишевського (“Далекий”).

згодом заступився за “Миколу” – знаного провідника Костопільського над-району²⁷.

Назва сьомого розділу монографії Ігоря Марчука така ж, як і статті Ю. Шаповала та Д. Веденеєва про Дмитра Клячківського, що вийшла у 2006 р.²⁸ – “Пастка для «Щура»”. Не будемо переповідати всі перипетії радянської чекістсько-військової операції зі знищення “Клима Савура” на початку лютого 1945 р., назагал добре висвітлені автором, а внесемо деякі уточнення. Дослідник переповідає сюжет про те, як сержант Данилейченко просто вбив “Клима Савура” (с. 139). Якщо ж говорити про подробиці, то Анатолій Павлович застрелив його не відразу. Були два попередження здатися²⁹. На думку Марчука, командир УПА помер від кульового поранення (наскрізна рана грудної клітки) (с. 140). Однак документи ГДА СБУ містять точніші дані. Як засвідчила медична експертиза, витяги з якої нещодавно опублікував дослідник Мануйлик, кілька куль дійсно прошили “Клима Савура” навиліт. Вони пройшли через спину і вийшли через груди, але “по дорозі” зачепили великі артеріальні судини. Були уражені статеві органи. Почалися сильна кровотеча і больовий шок, що і викликало смерть³⁰. Біля тіла Д. Клячківського, цитує автор рецензованого видання звіт прокурора Клеванського району Сметани, було виявлено “різні документи з польовою сумкою” (с. 140). Нещодавно частину вмісту цієї торби (виявлені документи вже можна називати сенсаційними) нам вдалося знайти у ГДА СБУ. Це нотатки “Клима Савура” про зміну чисельності УПА на Волині та Поліссі у три різні часові проміжки 1944 р., структуру групи “Турів”, об’ємний протокол допиту начальника штабу з’єднання “Донбас” УПА–Південь Ю. Чміля –“Тирси” від 13.11.1944 р. та інші вельми цікаві речі, про які готується окрема розвідка. Точне місце поховання Д. Клячківського, як і Р. Шухевича, невідоме й досі. Ігор Марчук наводить єдину версію – тіло командира УПА “ймовірно закопане в безіменній могилі на цвинтарі Грабник, що в Рівному” (с. 145). Та є й інші міркування. За свідченням неназваного працівника Рівненської тюрми (вже покійного), яке цитує письменник Євген Шморгун, тіло убитого Дмитра Клячківського у 1945 р. привезли через Оржів і Городок у Рівне. Вивели в’язнів, щоб подивилися на нього. “Потім тіло забетонували”³¹.

Зміст рецензованої книги органічно доповнюють додатки. Перший – витяг з газети “Українські щоденні вісті”, де йдеться про втечу групи в’язнів, у т. ч. Дмитра Клячківського, з Бердичівської в’язниці у 1941 р. Ми б не довіряли стовідсотково відомостям, які там викладені, адже згадана газета ви-

²⁷ *Марія (“Марічка”)*. Тисяча доріг (спогади). – Львів; Торонто, 1995. – С. 281.

²⁸ *Шаповал Ю., Веденеєв Д.* Пастка для “Щура”. 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років // *Дзеркало тижня*. – 2006. – № 42. – 4–10 листопада; <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/621/54958/>.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 199.

³⁰ Там само. – Арк. 207.

³¹ *Джигирей О.* Волинська земля вшанувала легендарного к-ра УПА на місці його загибелі // *Волинь*. – 2008. – № 18. – 23 травня. – С. 7.

ходила вже у місяці німецької окупації України. У другому додатку містяться спогади про подорожі Волиню в 1943 р. члена ОУН(б) на Вінниччині Євгена Алетіяно-Попівського. Витяги зі складеного радянським слідчим протоколу допиту про розмову священника УПА Олексія Гуменюка з “Охрімом” у вересні 1943 р. опубліковані як додаток № 3. Далі йдуть спогади про головного командира УПА на Волині та Поліссі Ганни Козачок (додаток № 4). Нарешті, повідомлення проводу ГК УПА і ОУН(б) про смерть “Клима Савура” становить останній, п’ятий додаток.

На завершення декілька міркувань стосовно змісту книги в цілому. Ігор Марчук, що відродно, неодноразово робить “екскурси” до біографій багатьох осіб, котрі становили оточення Клячківського в останні роки Другої світової війни. Такі інформаційні “екскурси” надибуємо майже в усіх розділах. Вони зі смаком оформлені, виділені із загального тексту, супроводжуються рідкісними фотографіями. Втім, за деталізацією життєвої дороги Р. Волошина, І. Литвинчука, Ф. Воробця та інших іноді губиться власне постать “Клима Савура”.

В ідеалі полегшила б розуміння місії командира УПА–Північ карта, з нанесеними на ній місцями, де він перебував у певні моменти. А так у різних місцях книги “Савур” то “виринає”, то знову “зникає”. Загалом, географія мандрів Клячківського досить обширна. Бував він на Холмщині, у Луцьку, Володимирі-Волинському, Любешівському, Ратнівському районах Волинської області, заїжджав на територію сучасної Білорусі (Кобринщина). На Рівненщині командир зупинявся у різних місцинах Костопільського, Мізоцького, Клеванського районів.

Історичний портрет командира УПА (УПА–Північ) Д. Клячківського, ретельно вималюваний істориком з Рівного Ігорем Марчуком – це спроба ліквідувати одну з прикрих “білих плям” історії України ХХ ст. Де-факто, дослідникові не було на кого спиратися, адже наукові біографії не те що про “волиняків”, а навіть про Бандеру, Шухевича та інших зверхників ОУН і УПА ще не написані. Хтозна, може, це і краще, адже науковця нічого не сковувало у процесі формування джерельної бази дослідження. В цілому книжка справляє гарне враження. Поза сумнівом, її поява – давно на часі.